

Pritz Pál:

Napló és történelem

Szinte mióta írni tud az ember, számtalanszor naplót is ír. Ahány napló, annyi konkrét ok magyarázza keletkezésüket. Az eltérő konkrétumok természetesen kategóriákba rendezhetőek. Az egyikbe azok az esetek tartoznak, amikor a naplóíró bizonyosan szavát akarja hallatni a múlttól szóló nagy hangzavarban. Ez még akkor is így van, ha művét *lejegyzésekor* nem szánja a nyilvánosságnak.

A másik kategóriában azokat a naplókat találjuk, fogjuk találni, amikor az író az önkifejezés vágya (*is*) hajtotta, hajtja, hajtani fogja. Kiváltképpen jól látható ez olyan esetekben, amikor éppen nem kockázatmentes az efféle írás. Hiszen az – avatatlan kezébe jutva – bűnjellé válhat. Mégis számos ízben a naplók ilyen esetben is megszületnek. Ha fennforog ilyen veszély, akkor éles elméjű lejegyző megteheti – és meg is teszi –, hogy igazi mondandóját valótlán elbeszélés-elemek habarcsába keveri. Ilyenkor kiváltképpen fontos, hogy a naplót kortörténeti dokumentumként olvasó történész avatott kézzel szálazza szét az eltérő rétegeket.

A harmadikba azok a naplók sorolandók, amelyeket, legalábbis egyes elemeiket csak akkor értjük meg, ha tudjuk, látjuk, hogy a szerző (az emlékiratíró rokonaként) alapján önigazolós szándékkal ír. És ekképpen szövegét bizony tudatosan konstruálja. Másként fogalmazva, tudatosan téríti el a múlt (akár az aznap délelőttjének, délutánjának a története) megtapasztalt valóságától.

A negyedikbe alá azokat az eseteket soroljuk, amikor a naplóíró lelkének egészsége, annak óvása vagy csupán mennél kisebb roncsolódása végett hajol az asztal, az írógép, manapság a számítógép billentyűzete fölé. A naplók gyakorta látható egyenetlenségei, vagyis egyes időszakok egyébként aligha indokolható túlírása, míg sokkal fontosabb tények, történések, időszakok reflektálatlansága nem csekély mértékben ezzel függ össze.

Természetesen tudjuk, hogy ezzel a négy kategóriával nem rendeztük kaszányarendbe a naplók végtelen tömegét. Hiszen számos esetben a vizsgált napló nem csupán az egyik, hanem – kisebb-nagyobb mértékben – a másik kategóriába is besorolható. Amikor is látható, hogy a vizsgált napló – mondjuk – inkább az első és nem a második stb. kategóriába tartozik.

*

Jóllehet ugyancsak korfüggő a legkülönbözőbb műfajú írásművek múltat visszaadó képességéről való vélekedés, természetesen a naplók valós történeti értékét sem ez, hanem tényleges súlyuk adja.

És – hosszabb távon – ez a súly dönti el azt is, hogy a napló mily mértékben segíti/segítheti a múlt arcának részleteiben is pontos, hiteles bemutatását.

*

Kollektív munkával készülő áttekintésünk *tizenegy napló* történeti helyét kijelölve, egyes részeik konkrét tüzetes elemzése alapján bizonyítja a szakemberek számára evidens, a laikus olvasók számára azonban nehezen vagy egyáltalán nem elfogadható állítást. Azt az állítást, mely szerint a naplóíró – hajtsa bár a legnemesebb szándék, hogy amit a múlt valamely darabjáról leír, az hiteles tükre a valóságnak – mégis valójában konstruált szöveget készít. Olyan szöveget ír le, amely számos esetben nemhogy nem tükrözi, hanem (ilyen-olyan mértékben) kimondottan elhomályosítja a múlt valóságát. Nem beszélve arról, hogy számtalanszor éppen nem az imént említett legnemesebb szándék, hanem szobrának kifaragása a célja. Amelynek eredményeként olyan művet alkot, amelyben természetesen

ilyen-olyan mértékben a múlt valósága is tükröződik, ám benne van annak tudatos-öntudatlan, ilyen-olyan mértékű eltorzítása is.

Mindkét tábor olvasóihoz akarunk szólni. Ez akár reménytelennek is tűnhet. Ám mégis látjuk értelmét. Mert mindegyikünk mond – választott témája kapcsán – újat. És arra is tudatosan törekszünk, hogy közérthetően, az irodalmi stílus igényével fogalmazzunk. Mindennek révén kis seregszemlénk tán hoz némi eredményt. Némely eddig kételkedőt meggyőzi. Arról, hogy a naplókát bizalmatlan bizalommal kell olvasnia, s nem feledheti, hogy helyes eligazodásához szüksége lehet az avatott szakember segítségére.

Mindezzel – remélhetőleg mondanunk sem kell – nem a naplók lejárata, sokkal inkább valós értékeik megmutatása a célunk. Annak hangsúlyozásával, hogy ahhoz csakis avatott szemmel történő olvasással érkezhünk el. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy nem csupán kétféle olvasó van. Tehát nem csupán *A*, illetve *B*, hanem vannak *AB* és vannak *BA* jelű olvasók is. Vagyis olyanok, akik (ilyen-olyan mértékben) ingadoznak a tudomány szavának hitelesebb volta dolgában. Mert kezükbe gyakran kerül gyenge szaktudományos opus. Vagy megigéződnek egy lebilincselő naplót olvasván.

*

Ortutay Gyula (1910–1978) sokra készülő, nagy nemzedék tagja volt. Kiemelkedő képviselője annak a haladó erőnek, amely átgondolt programmal törekedett hazánk modernizálására, a (részeredményei ellenére) szerkezetében, mentalitásában elmaradott Horthy-rendszer leváltására. Csupán egyik képviselője e teljesíthetetlen vállalásában elbukó nemzedéknek. Elbuktak, mert az 1945. év ezer esztendőzt lezáró óriási, *egyetemes történeti léptékű* fordulata az addigi *hazai* politikai, társadalmi, gazdasági elit túlnyomó hányada akarata ellenére történt. Elbuktak, mert az új világot kezdettől külső nagyhatalom nyomása, majd monopolizáló befolyása alatt építették. Elbuktak, mert az új eliten belüli eltérő erők versengését az első perctől torzította az országot felszabadítva megszálló nagyhatalom beavatkozása. Mert a beavatkozók még a támogatott erők önállóságát sem túrták el.

A naplóíró 1945. január 18-tól a Magyar Rádiót és a Magyar Távirati Irodát egyesítő Magyar Központi Híradó elnöke. Munkáját megkezdve „természetesen” a BBC-vel is hírcsere megállapodást kötött. Jutalmul Vorosilov marsall így korholta meg: ha még egyszer megkérdezésük nélkül hasonlót cselekszik, elválasztják a fejét a nyakától.

Ha Ortutay Gyuláról ma valamit nem szakmabeli tud, akkor nem ezt, s az ehhez hasonló súlyú tényeket ismeri: jóllehet minden más tény ezek alapzatán nyeri el értelmét. Leginkább csak azt tudja, hogy kripto kommunista, tehát nyilván jellemtelen fráter volt, akinek nevéhez ráadásul az egyházi iskolák kíméletlen államosítása fűződik. A kommunista párttagság összetett történet, ám a katolikus egyházzal vívott ádáz küzdelem valóban így volt. A sok tudatlanság torzította, alaptényeket negligáló „tudásából” bizonyosan az *is* hiányzik, hogy egyetemi tanulmányai előtt a szegedi piaristák diákja a későbbi kíméletlen államosító. Akinek gyermekkorától a katolicizmus „jó hosszú ideig az életnek egyik legmagasabb létformája volt, tán legnagyobb szellemi élményem és lelki-érzelmi kapcsolódásom magyarságom mellett.” 1938-ban, az első zsidótörvény elfogadásának esztendejében veszi nőül a félig zsidó *származású* Kemény Zsuzsannát. Ezért, ha ugyanitt azt írja, hogy a zsidó kikeresztelkedések miatt most kiábrándult – akkor abban szemernyi antiszemitizmus sincs. Sokkal inkább ebből a nézőpontból is katolicizmusának a nagyra tartása.

1940. április derekán rádiós közvetítés előkészítésére Pannonhalmán jár, s „a jó papoknál” igen kellemesen érzi magát. A kikeresztelkedések sok visszas vonása okozta rossz érzése zárójelbe került: „ismét találkozhattam ifjúságom nagy élményével, a jó tradíciójú katolicizmussal, a műveltség, ízlés és emberiség szellemével, amellet a papi kedélyességgel, aminek katolikus formája humánusabb, mint református papjainké. Hiába, azt

az ezer s néhány száz esztendő t sohasem tudja már behozni a protestantizmus. S ráadásul fermentum-jellegét is mind jobban elveszíti.”

Egyszóval bármily hevesen is irányítja majd a modern kor követelményéből vajmi keveset megértő, magát az ország első zászlósurának tartó Mindszenty József egyháza elleni küzdelmet, az éppen belső meggyőződése ellenére, s a harc természetéből táplálkozott. A higgadtan mérlegelő történész vele együtt mondja: azt vitte véghez – természetesen messze nem egyedül, s ugyancsak természetesen a korszellem parancsára cselekedve –, amit báró Eötvös József nem tudott megtenni: vagyis az iskolák államosítását. Soha ki nem hevert lemondatásával pályafutásának leglényegesebb időszaka akkor fejeződik be, amikor a kiépült kommunista diktatúra terrorrendszeré válik.

*

A képességeivel túlzottan is tisztában lévő briliáns elméjű, *homo politicus* Ortutay néprajztudós lett. 68 esztendejéből csak az 1945-től elkezdődött fél évtizedet élte meg úgy, hogy azt gondolhatta, képességeinek megfelelő *közéleti* feladatokat lát el. Azt a naplófolyamot, amelyet 2009-2010 óta három vastag kötetből ismerhetünk, 1938. december 23-án kezdte írni, az utolsó sorokat 1977. június 8-án, halála előtt kilenc hónappal kopogta le.

A naplókötetek publikálása, valamint az ő és jeles kollégája, Tálasi István születése 100. évfordulóján rendezett tudományos emlékülés, s az a terv, hogy a Trefort-kertben szoborfej emlékeztessen rá, élénk vitát, a rá méltón emlékezők vereségét eredményezte. Az antikorszakos gondolkodásra számos rendszerváltoztatáson át szoktatott társadalmunkban ezen nincs mit csodálkoznunk. Ám elmondjuk: dekorálhatták ugyan a szocialista évtizedekben rengeteg tisztséggel Ortutay Gyulát, lehetett ő 1957-től hat esztendőn át az ELTE rektora, fűződhet nevéhez egyetemi kollégák vegzálása, eltávolítása, lemondatásától – 1956 előtt és után – mégis a szocialista világ lényeges döntésektől tudatosan távol tartott (esetenként a döntéseket megvalósító) közszereplője.

*

Az ő naplója sem egyenletes. Sem időbeliségében sem tartalmasságában. Éppen arról a fél évtizedről olvashatunk csak szemernyit, amikor országos politikusként élt. Am rossz nyomon jár, aki azt gondolja, írja, hogy félt volna szembenézni önmagával, félt volna megírni az igazat. Ortutay Gyula nem a bátrak társaságának volt a tagja. Ám annyira soha nem volt gyáva, hogy naplójában ne lett volna képes magát – számos esetben szélsőségesen keményen – ostorozni. Ezt annál is könnyebben megtehetette, hiszen piarista kisdíák korától ismerte az effajta gyakorlatok mechanikáját, azok lelki egészségét javító hatását.

Műve azokon a helyeken lett volna a leginformatívabb, ahol a szerző hallgat, illetve csupán gyér sorokat kopog egymás alá. Azokról az évekről vallhatott volna a legtartalmasabban, amikor az ország, s benne közoktatása korszerűsítéséért, ahogy bölcsen mondja, az emberek átformálásáért harcolt. Amit a későbbi évekről leír, az többnyire csak másodkézből szerzett értesülés.

A naplóírás tehát számára *is* lelki mankó. 1945-től sok esztendőn át döntően nem azért nem ír – természetesen azért sem –, mert nincs rá ideje. Hanem azért, mert nem érezte szükségét, hogy írjon. Ha írt természetesen tudta, hogy a jövőnek, a jövő történészeinek *is* vall. Ám az a döntő, hogy akkor nem ír, ha vallomásának gyógyító erejére nincs szüksége. Amikor (olvashatjuk) „micsoda világot, országot s ami a legnehezebb, embereket formáló erőt éreztem magamban s elvtársaimban.”, akkor miért ne maradt volna még annyi ideje és energiája estelente, hogy a leglényegesebbeket néhány találó mondatban megörökítse. Akkor sem ír majd, amikor bőven volt ideje. Mert akkor pedig munkaképtelenségig életunt lett. Mondjuk 1953 első hónapjaiban.

*

A másodkézből vett értesülésekkel szembeni bizalmatlanságunk nem vezethet oda, hogy ne lássuk meg: adott esetben az ilyen bejegyzések értékesebbek lehetnek a közvetlen tapasztalásból lejegyzett soroknál. Példaként erre a naplónak azt a részét említjük, ahol Ortutay a magyar párt- és kormányküldöttség 1953. júniusi moszkvai látogatásáról ír. A találkozón a szovjet vezetők oly durván bántak Rákosi Mátyással, hogy a magyar részről készített, felettebb lakkozott dokumentum sem volt publikálható a Kádár-rendszerben.

A tetemrehívás szemtanújától, Dobi Istvántól személyesen és áttételesen szerzett értesülések olvashatók a naplóban.

– „Olyan durván és dühösen beszéltek *Rákosival* és *Gerővel* – mondja Dobi –, hogy én ilyent el se tudtam volna képzelni. ... Durván, kíméletlenül, az hiányzott – ezt legalább kétszer elmondta –, hogy leköpjék. ... Berija ... így támadott *Rákosira*: Összetöröm a gerincét. ... Berija valósággal ordított rájuk, azok meg hallgattak, egy árva szót sem szóltak. ... a leginkább megvető módon /Molotov/ beszélt. ... elmondja, hogy nem azért kergették ki a kapitalistákat, hogy a magyar nép nagyobb nyomorban éljen, mint valaha. Adatokat sorolnak fel, hogy a magyar életszínvonal hogy romlott, s eljutott ez a virágzó mezőgazdaságú ország oda, hogy parasztsága éhezik.... Molotov egyenesen felvetette, hogy fel kellene oszlatni a szövetkezeteket, mert a magyar parasztság egésze ellenzi.”

A napló Nagy Imre súlytalanságát is rögzíti. Dobit idézi, hogy Nagy kezében „sincs igazi hatalom ...puha, tétova ember. Nem tudja mit is csináljon, érzi, hogy eléggé semmibe veszi a párt vezető rétege, érzi a szabotázs légkörét, s nem tud cselekedni.”

A hosszú beszámolót Ortutay Gyula így összegzi: „Ennyi történt, illetőleg ennyit tudok a tényekről. Hogy ezekből a tényekből mi következik, nem tudom. Én is csak találgatom, mint bárki más.”

*

Amikor Ortutay Gyula úgy végrendelkezett, hogy halála után harminc esztendő múltával jelentessék meg nyomtatásban naplóját, akkor nemhogy ő, aki a szocialista társadalmi rend meggyőződéses híve volt, ám a – természetesen leginkább csak lelkükben engesztelhetetlen – ellenfelei sem számoltak e világrend összeomlásával. Ennek tudatos szemmel tartása *is* elengedhetetlenül fontos Ortutay Gyula személyisége, az ő fontos naplója megértéséhez.